

A Comparative Study of the Criterion of Divine Pleasure (Riḍā) in the System of Intercession (Shafā'ah) from the Perspectives of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Rāzī (Based on the Exegeses al-Mizān and Mafātīḥ al-Ghayb)

Ali Mohammad Shokri Cheshmeh Sabzi¹ , Meysam Akbarzadeh² ,
Naser Momeni³ , and Mahdi Khademi⁴

1. Department of Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: ali.shchs49@gmail.com
2. Corresponding Author, Department of Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: M_akbarzadeh@pnu.ac.ir
3. Department of Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: nmomeni73@pnu.ac.ir
4. Department of Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: khademi.mm@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
25 June 2025
Received in revised form
30 July 2025
Accepted
25 August 2025
Available online
22 December 2025

Keywords:

Intercession (shafā'ah),
criterion of divine
pleasure (mullāk-i
riḍā-yi ilāhī),
'Allāmah Ṭabāṭabā'ī,
Fakhr al-Rāzī

ABSTRACT

Intercession (shafā'ah) is one of the core beliefs in the Islamic doctrinal system. According to the explicit statement of the Noble Qur'ān, its realization is conditional upon divine pleasure (riḍā). The verse, "And they do not intercede except for whom He is pleased with" (wa lā yashfā'ūna illā liman irtadā, Q. 21:28) indicates this dependence, yet the criterion (mullāk) of God's pleasure in this and other verses is not explicitly stated. This ambiguity constitutes the main problem of the present research. Employing a descriptive-analytical method and a comparative approach, this article examines the views of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Rāzī concerning the criterion of divine pleasure in the system of intercession, based on their respective exegeses, al-Mizān and Mafātīḥ al-Ghayb. The findings indicate that both thinkers consider pleasure with the individual's religion as the criterion of divine pleasure. 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī, in addition to faith (īmān), regards purity of the soul (ṭahārat-i nafs) as a primary condition. Fakhr al-Rāzī, by contrast, relying on ḥadīth traditions, emphasizes heartfelt belief in divine unity (tawḥīd). Furthermore, both thinkers propose supplementary criteria such as righteous action ('amal-i ṣāliḥ), piety (taqwā), truthfulness (ṣidq), emigration (hijrah), and striving (jihād). In 'Allāmah's view, intercession includes sinning believers from among the "companions of the right hand" (aṣḥāb al-yamīn), whereas Fakhr al-Rāzī, within the framework of Ash'arī foundations, considers intercession to be realizable also for immoral believers (mu'minīn-i fāsiq). Overall, 'Allāmah's perspective exhibits greater coherence with divine justice ('adl) and wisdom (ḥikmah).

Cite this article: Shokri Cheshmeh Sabzi, A.-M., Akbarzadeh, M., Momeni, N., & Khademi, M. (2025). A Comparative Study of the Criterion of Divine Pleasure (Riḍā) in the System of Intercession (Shafā'ah) from the Perspectives of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Rāzī (Based on the Exegeses al-Mizān and Mafātīḥ al-Ghayb). *Theology Journal*, 12(2), 205-227. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21724.2014>.

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2025.21724.2014

1. Introduction

Intercession (shafā'ah) is among the foundational doctrines in Islamic theology (kalām), rooted in the Noble Qur'ān and the teachings of the Prophet Muhammad (peace be upon him). In religious terminology, intercession refers to the mediation of prophets, divine saints (awliyā'), and angels before God for the forgiveness of sinners or the elevation of believers' ranks. This doctrine reflects divine mercy (raḥmah) and forgiveness (maghfirah) toward servants. The Noble Qur'ān accepts the principle of intercession but does not consider it absolute or unconditional. Rather, benefiting from this grace is contingent upon the pleasure (riḍā) of God Almighty, as explicitly stated in Q. 21:28: "And they do not intercede except for whom He is pleased with" (wa lā yashfa'ūna illā liman irtaḍā).

Nevertheless, explaining the criterion of "divine pleasure" and applying it to specific cases has been a subject of ongoing debate among Muslim exegetes (mufasssīrūn) and theologians (mutakallimūn). In theological and exegetical sources, fundamental questions have arisen: What is meant by "divine pleasure" (irtidā)? Who are those who are included in this pleasure? Is mere faith in God sufficient, or are righteous action ('amal-i ṣāliḥ) and inner purity (ṭahārat-i bāṭinī) also required? These questions have given rise to diverse perspectives, indicating the importance and sensitivity of the subject.

The present research focuses on two prominent theological figures—'Allāmah Ṭabāṭabā'ī (a Shī'ī theologian and author of the exegesis *al-Mīzān*) and Fakhr al-Rāzī (an Ash'arī theologian and author of the exegesis *Mafātīḥ al-Ghayb*)—to conduct a comparative study of the criteria of divine pleasure in the system of intercession. This choice is justified because both thinkers, in addition to their distinguished positions in exegetical discussions, possess a profound approach to theological issues, and their works represent a treasure trove of doctrinal discussions. The present research seeks, through a careful analysis of the views of these two Islamic thinkers, to present a clear picture of the criteria of divine pleasure in the system of intercession and, through comparative analysis, to reveal the points of agreement and disagreement between their perspectives.

The significance of this research is noteworthy at both theoretical and practical levels: at the theoretical level, it contributes to a deeper understanding of the relationship between intercession and divine pleasure; at the practical level, by explaining the criteria of God's pleasure, it can enhance religious motivation and efforts toward deserving to benefit from intercession.

2. Methodology

This research was organized using a descriptive-analytical method and a comparative approach. First, key concepts such as "intercession" and "divine pleasure" were examined by reference to lexical and terminological sources to provide a conceptual framework for analysis. Subsequently, the views of

‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī in al-Mīzān and Fakhr al-Rāzī in Mafātīḥ al-Ghayb were extracted and systematically categorized. The main focus of the analysis was to examine the criteria that each of these two figures enumerated for the realization of divine pleasure in benefiting from intercession.

Primary data were obtained from the two core sources—al-Mīzān and Mafātīḥ al-Ghayb—and, for supplementation and critique, library sources and contemporary research in the fields of theology and exegesis were also utilized. In the analysis stage, each exegete's view was first examined independently, and then, through a comparative analysis, their similarities and differences were clarified. Finally, an effort was made to identify a more coherent and effective perspective through the evaluation of rational and transmitted foundations.

3. Findings

Examination of ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī's view reveals that he considers intercession as a real and existential (takwīnī) matter that is consistent with the divine tradition (sunnat-i ilāhī) in guiding and elevating human beings. He believes that the primary condition for the realization of intercession is "divine pleasure" (irtidā’), i.e., God's pleasure with the faith and inner purity of those being interceded for. In his view, mere outward affiliation with faith is insufficient; rather, the spirit of faith must be rooted in the individual's soul. Purity of the soul (ṭahārat-i nafs) and distance from polytheism (shirk) are considered the fundamental criteria for this pleasure. For this reason, a true believer, even if sinful, can be included in intercession, but an unbeliever or hypocrite will be deprived of this grace. This interpretation accords an important place to human agency and responsibility, portraying the relationship between divine justice (‘adl) and mercy (raḥmah) in a balanced manner.

Fakhr al-Rāzī, by contrast, with a different approach, emphasizes the hopeful dimension of intercession rather than inner purity. He considers divine pleasure to arise primarily from God's gratuitous favor (tafaḍḍul) and will (irādah), and from this perspective, he delineates a broader scope for intercession. In his view, even some sinful Muslims who lack complete inner purity may, through divine grace and the intercession of the Prophet (peace be upon him), be included in forgiveness. Although Fakhr al-Rāzī also considers faith as a necessary condition, his criteria are more flexible than those of ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī.

Comparison of the two perspectives shows that ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī has paid greater attention to the epistemological, ethical, and educational dimensions of the criterion of divine pleasure. Fakhr al-Rāzī, however, from the perspective of hope and divine grace, has considered more tolerant dimensions, which itself has opened the door of mercy in the minds of believers. At the same time, both thinkers agree on accepting the principle that

intercession is conditional upon divine pleasure, and this common point forms the general framework of theological discussions in this field.

4. Conclusion

The final synthesis of the research indicates that ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī’s explanation possesses greater coherence and comprehensiveness due to its utilization of rational and transmitted foundations and its emphasis on human agency and purity of the soul. By drawing a boundary between the true believer and the immoral person (fāsiq), he presents an educational model that prevents laxity in religiosity and lays the groundwork for ethical and spiritual excellence.

Fakhr al-Rāzī, with a hope-oriented approach, considers a broader inclusion for intercession and pays special attention to the aspects of divine grace and mercy. Although his perspective is less coherent, its positive impact in creating hope and reliance on divine mercy within the religious community cannot be overlooked.

This research has answered five fundamental questions concerning the criteria of divine pleasure, the results of which provide a new horizon for future studies. The most important recommendation for future research is a comparative study of the perspectives of other theological schools, including the Mu‘tazilah and Ashā‘irah, in relation to the Shī‘ī tradition. Such studies can lead to a more precise understanding of the theoretical and practical dimensions of divine pleasure and the conditions for benefiting from intercession, and at a broader level, can pave the way for inter-sectarian dialogue and interaction within the Muslim world.

Declarations

Authors’ Contributions: Equal contributions were made by all four authors in developing the research, collecting and analyzing data, and writing the article.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The authors express no acknowledgments to any person or organization.

Ethical Considerations: All authors confirm that ethical principles were followed in the conduct and publication of this study.

Funding: The authors did not receive any grants from public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest: The authors state that they have no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: Generative AI was not used in any part of the writing process.

بررسی تطبیقی ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی (با تکیه بر تفاسیر المیزان و مفاتیح الغیب)

علی محمد شکری چشمه‌سبزی^۱، میثم اکبرزاده^۲، ناصر مؤمنی^۳، و مهدی خادمی^۴

۱. دانشجوی دکتری رشته کلام گرایش فلسفه دین، گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: ali.shchs49@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، عضو هیئت علمی گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: M_akbarzadeh@pnu.ac.ir

۳. دانشیار گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: nmomeni73@pnu.ac.ir

۴. استادیار گروه الهیات، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: khademi.mm@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

شفاعت،

ملاک رضایت الهی،

علامه طباطبایی،

فخر رازی

شفاعت یکی از باورهای اصلی در نظام اعتقادی اسلام است که تحقق آن، بنا بر تصریح قرآن کریم، مشروط به رضایت الهی است. آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ أَذْنَىٰ» (انبیاء: ۲۸) به این وابستگی اشاره دارد، اما ملاک رضایت خداوند در این آیه و دیگر آیات به‌طور صریح بیان نشده است. همین ابهام، زمینه‌ساز مسئله اصلی این پژوهش شده است. مقاله حاضر با روشی توصیفی-تحلیلی و رویکردی مقایسه‌ای، به بررسی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی درباره ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت می‌پردازد و تفاسیر المیزان و مفاتیح الغیب را مبنای تحلیل قرار داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند، رضایت از دین فرد را ملاک رضایت الهی می‌دانند. علامه طباطبایی، افزون بر ایمان، طهارت نفس را نیز شرط اصلی می‌داند، اما فخر رازی با استناد به روایات، بر باور قلبی به توحید تأکید دارد. همچنین، هر دو متفکر، ملاک‌هایی چون عمل صالح، تقوا، صداقت، هجرت و جهاد را به‌عنوان ملاک‌های مکمل مطرح کرده‌اند. در نگاه علامه، شفاعت شامل مؤمنان گناهکار از اصحاب یمین می‌شود، ولی فخر رازی شفاعت را در چارچوب مبانی اشعری برای مؤمنان فاسق نیز قابل تحقق می‌داند. در مجموع، دیدگاه علامه به‌لحاظ سازگاری با عدل و حکمت الهی، انسجام بیشتری دارد.

استناد: شکری چشمه‌سبزی، علی محمد؛ اکبرزاده، میثم؛ مؤمنی، ناصر؛ خادمی، مهدی. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی (با تکیه بر تفاسیر المیزان و مفاتیح الغیب).

پژوهشنامه کلام، ۲(۲)، ۲۲۷-۲۰۵. https://doi.org/10.22034/pke.2025.21724.2014

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

شفاعت یکی از موضوعات اصلی کلامی و از آموزه‌های اعتقادی مسلمانان به شمار می‌رود که ریشه در نصوص قرآن کریم دارد. این آموزه که ناظر به وساطت پیامبران، اولیای الهی و فرشتگان در جهت آمرزش گناهان یا ارتقای مرتبه بندگان در پیشگاه پروردگار است، نمودار رحمت گسترده الهی در نظام عقیدتی اسلام به شمار می‌آید. با وجود جایگاه بلند این آموزه، قرآن کریم تحقق آن را منوط به دو شرط اساسی دانسته است: اذن و رضایت خداوند متعال. همان‌گونه که در آیاتی همچون «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (بقره: ۲۵۵) و «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) بر آن تأکید شده است. با این حال، ملاک رضایت الهی در آیات قرآن به‌طور دقیق و صریح تبیین نشده و این امر موجب شکل‌گیری ابهاماتی در فهم این شرط و پیدایش دیدگاه‌های گوناگون در میان مفسران و متکلمان اسلامی شده است.

پژوهش حاضر بر آن است تا به این پرسش اساسی پاسخ دهد که ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت چیست و چگونه می‌توان آن را به‌گونه‌ای روشمند تبیین کرد؟ در این راستا، آرای تفسیری و کلامی دو اندیشمند برجسته، یعنی علامه طباطبایی و فخر رازی، در قالب تحلیلی تطبیقی بررسی می‌شود. تفسیرهای المیزان و مفاتیح الغیب که از مهم‌ترین آثار تفسیری جهان اسلام به شمار می‌روند، مبنای اصلی این پژوهش قرار گرفته‌اند، آثاری که بازتاب‌دهنده مبانی معرفتی و جهت‌گیری‌های کلامی صاحبان آن‌ها هستند.

بر اساس فرضیه پژوهش، رضایت الهی از شروط اساسی تحقق شفاعت محسوب می‌شود، اما در خصوص ملاک این رضایت، میان علامه طباطبایی و فخر رازی اختلاف نظر وجود دارد. در همین راستا، این تحقیق می‌کوشد تفاوت دیدگاه‌های آنان را بر مبنای مبانی نظری و ساختار نظام کلامی هر یک تحلیل و تبیین کند. اهمیت این تحقیق در دو سطح قابل‌ارزیابی است: نخست، در سطح معرفتی، با تبیین دقیق‌تر شفاعت و شرط رضایت الهی، به ارتقای فهم نظری از ملاک رضایت الهی کمک می‌کند و دوم، در سطح عملی، با روشن ساختن ملاک‌های رضایت خداوند، زمینه‌ساز افزایش انگیزه برای عمل به آموزه‌های دینی و تلاش برای نیل به شایستگی بهره‌مندی از شفاعت خواهد شد. بنابراین، این پژوهش می‌تواند گامی مؤثر در غنای مباحث کلامی معاصر و بستر ساز مطالعات گسترده‌تر در حوزه شفاعت و رضایت الهی به شمار آید.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است تا ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت از منظر علامه طباطبایی و فخر رازی بررسی شود. نخست، مفاهیم «شفاعت» و «رضایت الهی» از دیدگاه لغوی و اصطلاحی با رجوع به منابع کلامی شیعه و اهل سنت، به‌ویژه تفاسیر المیزان و مفاتیح الغیب، استخراج و تبیین و سپس با تمرکز بر مبانی فکری و استدلال‌های این دو اندیشمند، دیدگاه‌های آنان درباره شفاعت، رضایت الهی و ملاک آن تحلیل شده‌اند. داده‌های اصلی، از دو منبع محوری، یعنی تفسیر المیزان و مفاتیح الغیب، اخذ شده‌اند.

علاوه بر این، پژوهش برای تکمیل داده‌ها، از منابع کتابخانه‌ای، آثار تفسیری و کلامی، پایگاه‌های علمی و نرم‌افزارهای پژوهشی بهره برده است.

پیشینه پژوهش و وجه امتیاز این اثر

پژوهش‌های متعددی در زمینه شفاعت انجام شده است، اما هر کدام با رویکردی خاص - فلسفی، کلامی، تفسیری یا روایی - به این موضوع پرداخته‌اند. با این حال، بخش عمده‌ای از این مطالعات بر تحلیل آیات قرآنی یا روایات مرتبط با شفاعت متمرکز بوده‌اند، بی‌آنکه پیوند مستقیمی میان رضایت الهی و شفاعت را به‌طور ساختاریافته و منسجم بررسی کرده باشند. در نتیجه، مسئله ملاک رضایت الهی در فرایند شفاعت به‌صورتی سطحی و پراکنده در آثار پیشین مطرح شده است.

از سوی دیگر، شماری از پژوهش‌ها که به‌طور ویژه به مفهوم «رضایت الهی» پرداخته‌اند، عمدتاً رویکردی معناشناختی و مفهومی داشته و کمتر به نسبت آن با شفاعت توجه کرده‌اند. برای نمونه، در تحقیق «رضا در قرآن و حدیث» (سرشار، ۱۳۹۴)، هرچند ابعاد مختلف رضای الهی در متون دینی تحلیل شده، اما تمرکز اصلی بر جنبه‌های نظری و معنایی بوده است، نه بر پیوند این مفهوم با فرایند شفاعت.

در پژوهش «تبیین مقام رضا در قرآن کریم» (انصارمحمدی، ۱۳۹۵) نیز «رضایت الهی» به‌عنوان فضیلتی معنوی و اخلاقی بررسی شده، ولی نقش آن در نظام شفاعت در نظر گرفته نشده است. نویسنده بیشتر بر ساحت فردی و معنوی این مفهوم تأکید داشته است.

همچنین، در آثاری مانند «معناشناسی مفهوم رضا در قرآن و روایات و استخراج دلالت‌های تربیتی آن» (شیروانی شبیری و همکاران، ۱۳۹۸) و «تحلیل معناشناختی رضوان در قرآن کریم» (حسینی، ۱۳۹۸)، با وجود دقت در تحلیل واژگان «رضا» و «رضوان»، تمرکز بیشتر بر جنبه‌های تربیتی و اخلاقی بوده است تا نسبت آن‌ها با مسئله شفاعت در کلام اسلامی.

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که هرچند مفهوم رضایت الهی و شفاعت در آثار گذشته اغلب به‌طور جداگانه یا پراکنده بررسی شده‌اند، اما این پژوهش از چند جهت نو و متمایز است: نخست، در این پژوهش، ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت به‌عنوان مسئله‌ای مستقل تحلیل شده است، درحالی‌که پیش‌تر این موضوع تنها به‌صورت سطحی یا پراکنده در منابع کلامی و تفسیری مطرح بود. دوم، برخلاف مطالعات پیشین که بیشتر بر جنبه‌های معناشناختی، مفهومی یا ابعاد اخلاقی و تربیتی رضایت الهی تمرکز داشته‌اند، این پژوهش به‌طور خاص به بررسی ملاک‌های رضایت الهی در ساختار شفاعت پرداخته است. سوم، آرای علامه طباطبائی و فخر رازی درباره شفاعت، رضایت الهی و ملاک‌های آن‌ها در این نوشتار به‌صورت تطبیقی مقایسه شده است، درحالی‌که تحقیقات پیشین یا تنها به دیدگاه یکی از این دو مفسر پرداخته‌اند یا مقایسه‌ای گذرا ارائه داده‌اند. این رویکرد تطبیقی، افق‌های تازه‌ای برای درک جایگاه رضایت الهی در نظام شفاعت می‌گشاید، موضوعی که تاکنون در پژوهش‌های کلامی به‌صورت مستقل مورد توجه قرار نگرفته است.

مفهوم‌شناسی

«شفاعت» از نظر لغوی از ریشه «ش - ف - ع» گرفته شده و به‌معنای پیوستن، میانجیگری و همراهی یک چیز با دیگری است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۳، ص. ۲۰۱). این واژه با مفاهیم زوجیت و نزدیکی نیز پیوند دارد

و به نوعی نشان‌دهنده ایجاد رابطه مؤثر میان دو طرف است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۴۵۷). بنابراین، شفاعت از نظر لغوی، یعنی وساطت برای رساندن نفع یا رفع ضرر از دیگری (بستانی، ۱۳۷۵، ص. ۵۳۰). شفاعت در اصطلاح دینی به معنای درخواست بخشش یا ارتقای مقام معنوی فردی توسط شخصی موجب نزد خداوند است (قرشی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۳۲). این تعریف حاکی از ارتباطی خاص میان شفیع و مشفوع‌له است که در آن شفیع با تکیه بر منزلت خود، واسطه نزول رحمت الهی برای فرد مستحق یا نیازمند می‌شود (عسکری، ۱۳۷۸، ج. ۲، ص. ۴۳۰).

همچنین، واژه شفاعت و مشتقات آن در حدود ۳۰ مرتبه در قرآن آمده است که شامل اسم، فعل و مصدر می‌شود (حسن‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۷۴). این میزان کاربرد، جایگاه برجسته این مفهوم را در نظام فکری اسلام نشان می‌دهد و بستری برای مباحث مهم کلامی فراهم کرده است.

واژه «رضایت» از ریشه «ر-ض-و» یا «ر-ض-ی» در زبان عربی گرفته شده و معنای آن در واژگانی چون خشنودی، تأیید و پسند کردن خلاصه می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۶۳۷). این واژه در نقطه مقابل «سخط» قرار دارد و حالتی از خشنودی درونی را بازتاب می‌دهد (دهخدا، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۱۱۲). مشتقاتی چون «ارتضاء» و «رضوان» نیز در قرآن بارها تکرار شده‌اند؛ «ارتضاء» بیانگر رضایتی ژرف و عمیق است، درحالی‌که «رضوان» به بالاترین مرتبه از رضایت الهی اشاره دارد. این واژه در آیات قرآن، نعمتی ممتاز برای مؤمنان شمرده می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۱۰۲).

از طرفی، رضایت الهی در اصطلاح کلامی، به معنای تأیید و خشنودی خدا از ذات، صفات و کردار بندگان تعبیر می‌شود، حالتی که همراه با رحمت و پاداش الهی تجلی پیدا می‌کند (قرشی، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۱۰۲). تفاوت این معنا با «رضوان» در میزان عمق آن است. «رضوان» نوعی رضایت عمیق و ثابت از سوی خداوند است که در آیاتی مانند «و رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ» (توبه: ۷۲) به عنوان برترین نعمت بهشتی معرفی شده است (مصطفوی، ۱۳۷۸، ج. ۴، ص. ۱۵۲).

با وجود آنکه مفهوم شفاعت و رضایت الهی در مکاتب مختلف کلامی از جمله شیعه، اشاعره و معتزله با برداشته‌ها و تقریرات گوناگون مطرح شده است، همین تنوع دیدگاه‌ها زمینه‌ای ارزشمند برای پژوهش‌های تطبیقی فراهم می‌سازد. در این میان، تبیین‌های علامه طباطبایی در تفسیر المیزان و فخر رازی در مفاتیح الغیب، تبیین‌های متفاوتی از ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت ارائه کرده‌اند. بررسی و تحلیل تطبیقی این دو دیدگاه می‌تواند افزون بر شناسایی نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها، علل مبنایی این اختلافات را نیز آشکار سازد و نشان دهد هر یک از این دو مفسر و متکلم بزرگ، چگونه با تکیه بر مبانی عقلی و نقلی خود، ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت را تبیین کرده‌اند.

شفاعت در نگاه کلامی شیعه، نمادی از رحمت گسترده خداوند است؛ فرایندی که در قیامت ممکن است موجب کاهش یا رفع عذاب از مؤمنانی شود که گرچه مرتکب گناهان کبیره شده‌اند، اما همچنان به توحید پایبند مانده و از آلودگی به شرک دور هستند (سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج. ۱، ص. ۱۵۰). متکلمان بزرگی چون شیخ مفید و شیخ صدوق، شفاعت را ویژه مؤمنان موحد دانسته و مشرکان را خارج از شمول آن می‌دانند

(مکدرموت، ۱۳۷۲، ص. ۲۳۶؛ صدوق، ۱۴۱۴، ص. ۶۶). در این چارچوب، شفیعان افرادی چون پیامبر اسلام (ص)، اهل بیت (ع)، اولیای الهی و فرشتگان هستند که تنها به اذن خداوند، شفاعت می‌کنند (طبرسی، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۲۰۲).

ازسوی دیگر، اشاعره شفاعت را بخشی از منظومه اعتقادی اسلام می‌دانند. آنان با تکیه بر وسعت رحمت خداوند، آن را راهی برای کاهش یا رفع عذاب از گناهکاران مؤمن معرفی کرده‌اند (ایجی، ۱۳۲۵، ج. ۸، ص. ۳۱۳). در نگاه این مکتب، شفاعت پیامبر اسلام (ص) نسبت به مرتکبان گناهان کبیره، حتمی است و این باور بر احادیث نبوی استوار است، گرچه تحقق آن مشروط به اذن و رضایت الهی است (نَوَوی، ۱۳۹۲، ج. ۳، ص. ۳۵). برخلاف شیعه که جایگاه ویژه‌ای برای اهل بیت (ع) قائل است، اشاعره بیشتر بر نقش پیامبر (ص) تمرکز دارند و نقش دیگر شفیعان کمتر موردتوجه آنان قرار گرفته است.

بااین‌حال، معتزله با تأکید بر اصل عدالت الهی و با قرار دادن مرتکب گناه کبیره در موقعیتی میان ایمان و کفر، تفسیر خاصی از شفاعت ارائه داده‌اند. آنان شفاعت را تنها برای ارتقای جایگاه مؤمنانی می‌دانند که در ایمان خود استوار مانده‌اند (عبدالجبار، ۱۴۲۲، ص. ۴۶۴). از نگاه آن‌ها، گناهکارانی که بدون توبه از دنیا رفته‌اند، مشمول شفاعت نمی‌شوند؛ چراکه چنین امری با عدالت خداوند ناسازگار دانسته می‌شود. شفاعت در این دیدگاه، ابزاری برای بخشش گناهکاران نیست، بلکه تنها راهی برای ارتقای درجه نیکوکاران است. اگر گناهکاری پیش‌تر توبه کرده باشد، شفاعت درباره او ممکن است. این تفسیر با آیاتی چون «لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) تأیید می‌شود. در نگاه آنان، رضایت الهی در چارچوب پذیرش توبه و اعمال صالح معنا پیدا می‌کند. در مجموع، بررسی مفهومی شفاعت و رضایت الهی نشان می‌دهد این دو مفهوم در تمامی مکاتب کلامی اسلامی ارتباطی نزدیک و جدانشدنی دارند؛ به‌گونه‌ای که تحقق شفاعت، همواره منوط به رضایت خداوند دانسته شده است. بااین‌حال، در تحلیل ملاک رضایت الهی، میان مکاتب کلامی اختلاف‌نظرهای قابل توجهی وجود دارد. این تفاوت‌ها زمینه‌ای را فراهم کرده است تا در پژوهش حاضر، آرای علامه طباطبائی به‌عنوان نماینده مکتب شیعه و فخر رازی از مکتب اشاعره، به‌صورت تطبیقی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد؛ تحلیلی که می‌تواند ابعاد نظری این بحث را در دو مکتب کلامی برجسته و زوایای جدیدی از ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت را آشکار سازد.

علامه طباطبائی با استناد به آیات و روایات و بهره‌گیری از رویکردی عقلانی، شفاعت را نوعی واسطه‌گری در نظام اسباب و علل حاکم بر هستی می‌داند. وی گستره شفیعان را شامل پیامبران، اولیای الهی و فرشتگان دانسته است و آن‌ها را واسطه‌هایی برای تحقق امرزش الهی معرفی می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۴، ص. ۵۸۹). بااین‌حال، از نظر علامه، تعیین مصادیق افراد مشمول شفاعت با روح تربیت دینی هم‌خوانی ندارد؛ زیرا تربیت دینی ایجاب می‌کند که این موضوع به‌نحو کلی و مبهم مطرح شود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۲۵۶). در دیدگاه علامه، شفاعت تنها شامل گناهکاران از «اصحاب یمین» می‌شود؛ یعنی کسانی که هرچند مرتکب گناه کبیره شده‌اند، اما به‌سبب ایمان توحیدی و طهارت باطنی، مشمول رضایت الهی هستند (طباطبائی،

۱۳۷۴، ج. ۱، صص. ۲۵۷-۲۵۹). چنین نگرشی بر هماهنگی شفاعت با عدل الهی تأکید دارد و گناهکاران فاقد ایمان را خارج از قلمرو شفاعت می‌داند.

ازسوی دیگر، علامه، تحقق شفاعت را منوط به رضایت خداوند از فرد مورد شفاعت می‌داند. وی برای تأیید این تحلیل، به آیه ۲۸ سورة انبیاء استناد می‌کند: «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى»؛ یعنی آنان شفاعت نمی‌کنند، مگر در حق کسی که مورد رضایت خدا قرار گرفته باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۳۸۹).
فخر رازی نیز معتقد است شفاعت پیامبر (ص) تنها شامل مؤمنانی است که مرتکب گناه کبیره شده‌اند، زیرا نیکوکاران به آن نیازی ندارند و کافران هم به دلیل فقدان ایمان از آن محروم‌اند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۳، ص. ۵۰۴؛ ج. ۱، ص. ۲۶۸).

در نظام شفاعت مورد نظر فخر رازی برخلاف دیدگاه معتزله که شفاعت برای گناهان کبیره را به‌طور کلی رد می‌کنند، رضایت خداوند بر ایمان به توحید و اقرار به کلمه توحید، یعنی «لا اله الا الله» استوار است. از این رو، حتی اگر انسانی مرتکب گناهانی بزرگ شده باشد، مادامی که ایمان قلبی را دارا باشد، امید به بخشش الهی برای او وجود دارد (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۲۲، ص. ۱۳۵؛ ۱۴۱۱، ص. ۵۶۷).

در ادامه، فخر رازی در تفسیر آیه ۷ سورة زمر، کفر و شرک را از دایره رضایت الهی خارج می‌داند (رازی، ۱۳۹۶، ص. ۴۰۴). در کنار این تفسیر، او در تحلیل آیه ۲۶ سورة نجم بر آن است که شرط اصلی بهره‌مندی از شفاعت فرشتگان، تحقق رضایت خداوند است. از منظر او، این شرط نه تنها مانعی در مسیر شفاعت نیست، بلکه وسیله‌ای برای جهت‌دهی بندگان به سوی عبودیت و شکرگزاری است.

پیوند میان رضایت الهی و شفاعت در اندیشه فخر رازی بر پایه تفکیک میان مشیت و رضایت الهی است. او از یک سو حاکمیت مطلق خداوند در پذیرش یا رد شفاعت را تأیید می‌کند، و ازسوی دیگر، بندگی و شکر عملی را لازمه جلب رضایت الهی می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۲۵۷). در نگاه رازی، کافران و مشرکان به دلیل فقدان رضایت الهی، از شفاعت بی‌بهره خواهند ماند. به‌طور کلی، مسیر برخورداری از شفاعت در اندیشه فخر رازی با رسیدن به رضایت الهی گره خورده است (شمخی و فایضی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۶).

تبیین ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی

علامه طباطبایی ملاک‌های رضایت الهی در ساختار شفاعت را ضمن تحلیل آیه ۲۸ سورة انبیاء و سایر آیات مرتبط تبیین می‌کند. این ملاک‌ها، نشانه‌ای بر شایستگی فرد برای بهره‌مندی از شفاعت به شمار می‌آید.

۱. رضایت از دین: از دیدگاه علامه، رضایت الهی از دین افراد مورد شفاعت، ملاک رضایت الهی در ساختار شفاعت است. وی در تفسیر آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) تصریح می‌کند: «ارتضاء» در این آیه، مقید به عمل خاصی نشده است؛ بنابراین از اطلاق آیه این گونه برداشت می‌کنند که مقصود از ارتضاء، پذیرش دین آنان از سوی خداست، نه لزوماً اعمال‌شان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۲۵۹).

وی این معنا را با رجوع به روایات پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)، از جمله احادیث امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) تأکید می‌کند. ایشان معتقد است که رضایت الهی بیش از آنکه به اعمال وابسته باشد، به مبانی

اعتقادی فرد مربوط است. این تحلیل که بر مبنای قرآن، عقل و سنت استوار است، نشانه نگاه جامع و منظومه‌وار علامه طباطبائی به مسائل کلامی است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱، صص. ۲۶۵، ۲۷۵).

بر پایه روایت نخست، در حضور امام رضا (ع)، موضوع شفاعت پیامبر اکرم (ص) نسبت به مرتکبان گناهان کبیره مطرح شد. همین مسئله سبب شد تا حاضران با این پرسش مواجه شوند که چگونه ممکن است خداوند از فردی که مرتکب گناه کبیره شده است، راضی باشد؟ در این میان، حسین بن خالد از امام (ع) درباره معنای «اِئْتَصَى» در این آیه سؤال می‌کند. امام رضا (ع) در پاسخ، ارتضاء را به رضایت الهی از دین فرد تفسیر می‌فرماید (صدوق، ۱۴۱۷، ج. ۱، صص. ۵۶؛ ۱۴۱۳، ص. ۳۱۰).

بر اساس روایت دوم، امام کاظم (ع) نیز در پاسخ به پرسشی درباره چگونگی رضایت خدا از مرتکبان گناه کبیره، ارتضاء را به پذیرش دین تعبیر می‌کنند. امام (ع) توضیح می‌دهد که این رضایت ناظر به اعتقاد فرد به جزا و کیفر اعمال در قیامت است. به باور ایشان، این ایمان به پاداش و کیفر برای فرد گناهکار حس ندامت در پی دارد که می‌تواند نشانه توبه و مقدمه رضایت الهی باشد (صدوق، ۱۴۳۰، صص. ۳۹۶-۳۹۷).

۲. ایمان: یکی دیگر از ملاک‌های رضایت الهی ایمان توحیدی است. علامه با استناد به آیه «وَلَا يُؤْصِي لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ» (زمر: ۷)، کفر را مانعی در مسیر رضایت الهی می‌داند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۱۷۶). وی همچنین رضایت خدا را بزرگ‌ترین نعمت برای مؤمنان معرفی کرده و بر اساس آیه «وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ» (توبه: ۷۲)، معتقد است که بهشت بدون این رضایت کامل نیست (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۹، ص. ۴۵۶).

۳. طهارت نفس: از نظر علامه، چون «ارتضاء» در آیه ۲۸ سوره انبیاء مطلق آمده و به عمل خاصی مقید نشده است، این واژه بر طهارت نفس دلالت دارد. این پاکی که ریشه در ایمان دارد، شرط بهره‌مندی از شفاعت است (طباطبائی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۶). وی معتقد است کسانی شایسته شفاعت‌اند که باطن پاکی دارند، هرچند اعمالشان ناقص باشد. در نهایت، آثار سوء اعمال بر این نفوس از بین خواهد رفت و طهارت ذاتی فرد آشکار خواهد شد، زیرا این آثار برخلاف ذاتشان، عرضی و قسری هستند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۲۷۹).

۴. عمل صالح: در تفسیر آیات ۷ و ۸ سوره بینه، عمل صالح در کنار ایمان و خشیت، سه‌گانه لازم برای نیل به رضایت الهی به شمار آمده‌اند. ایمان بدون عمل نیک و خشیت، ناقص است و این سه عنصر تنها در تعامل با یکدیگر معنا پیدا می‌کنند. از دیدگاه علامه، انسجام عقیده، رفتار و اخلاق، رضایت الهی را در پی دارد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، صص. ۵۷۷-۵۷۸).

۵. هجرت و جهاد: در آیات ۲۰ و ۲۱ سوره توبه، هجرت و جهاد از عوامل رضایت خدا معرفی شده‌اند. علامه این دو را در صورتی مؤثر می‌داند که با ایمان و عمل صالح همراه باشند. کسانی که از سختی‌های هجرت و جهاد عبور کرده، نشان داده‌اند که ایمانشان ریشه‌دار است. رضایت خداوند پاداش چنین اثری است که فراتر از دستاوردهای مادی، بر ایمان عمیق دلالت دارد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۹، صص. ۲۷۳-۲۷۴).

۶. پیشگامی در هجرت و نصرت: علامه بر این باور است که پیشگامان در مهاجرت و یاری پیامبر (ص) تنها در صورتی مشمول رضایت الهی‌اند که اعمالشان با ایمان خالص همراه باشد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۹، ص. ۵۰۴).

۷. صداقت: از دیدگاه علامه، صداقت در گفتار و کردار، نشانه بندگی خالص و ملاک رضایت خداوند است. تنها اعمالی در قیامت پاداش می‌گیرند که با نیت صادقانه انجام شده باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۶، صص. ۳۵۹-۳۶۰).

۸. تقوا: تقوا بنیانی برای رشد معنوی و ملاک رضایت الهی معرفی شده است. کسانی که با شناخت و نیت خالص بندگی می‌کنند، به مرتبه‌ای از کمال می‌رسند که فراتر از محدوده دنیا معنا می‌یابد. این کمال در آخرت خود را به شکل آرامش درونی نشان می‌دهد، آرامشی که نمی‌توان آن را با واژه‌ها توصیف کرد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳، صص. ۱۶۵-۱۶۶).

فخر رازی نیز، مجموعه‌ای از ملاک‌های اعتقادی، اخلاقی و عملی را برای رضایت الهی معرفی می‌کند که همگی در حصول شایستگی فرد برای دریافت شفاعت نقش دارند. این ملاک‌ها پیوند مستقیمی با ساختار ایمان دینی، اخلاق فردی و عملکرد وی دارند.

۱. ایمان توحیدی: فخر رازی ایمان به یگانگی خداوند را محور اساسی رضایت الهی و نقطه آغاز شایستگی برای شفاعت می‌داند. وی با استناد به آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) و روایات نبوی، تصریح می‌کند که رضایت الهی مشروط به پذیرش توحید و اقرار به کلمه «لا اله الا الله» است. چنین باوری، فرد را در مسیر دین‌داری استوار نگه می‌دارد و او را در دایره کسانی قرار می‌دهد که شایستگی شفاعت را دارند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۲۲، صص. ۱۳۵-۱۳۶).

۲. عمل صالح: در دیدگاه رازی، عمل صالح، ملاک رضایت الهی و بهره‌مندی از پاداش‌های اخروی است. وی در تفسیر آیات ۷ و ۸ سورة بینه، رضایت خداوند را نتیجه عبادتی خالصانه می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۳۲، ص. ۲۵۲). همچنین، تأکید می‌کند که تقدّم ذکر رضایت الهی در آیات، نشان از پایداری و اهمیت جایگاه آن دارد.

۳. هجرت و جهاد: رازی در تفسیر آیات ۲۰ و ۲۱ سورة توبه، هجرت و جهاد را از ملاک‌های بارز رضایت الهی می‌شمارد. برای کسانی که این مسیرها را پیموده‌اند، سه پاداش در نظر گرفته شده است: رحمت، رضایت و باغ‌هایی سرشار از نعمت. او تعبیر «عِنْدَ رَبِّهِمْ» را نشانه‌ای از نزدیکی با حقیقت و رسیدن به مقام قرب الهی می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۶، صص. ۱۴-۱۵).

۴. پیشگامی در هجرت و نصرت: در تفسیر آیه ۱۰۰ سورة توبه، گروه «السابقون الأولون»، یعنی پیشگامان در ایمان، هجرت و یاری پیامبر (ص)، نمونه‌ای از افرادی‌اند که رضایت خداوند را به دست آورده‌اند. فخر رازی رضایت الهی در این مورد را نتیجه طاعات فراوان و اخلاص بی‌چون‌وچرای آنان می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۶، صص. ۱۲۷-۱۳۰).

۵. صداقت: براساس مفاد آیه ۱۱۹ سورة مائده، صداقت منبع عزت نزد پروردگار و زمینه‌ساز پاداش ابدی است. صداقت در دیدگاه فخر رازی پلی میان ایمان و رضایت الهی است؛ فضیلتی بنیادین که هم در حیات دنیوی کارکرد راهبردی دارد و هم در آخرت ارزش بی‌نظیر. این تلقی از صداقت با دیدگاه علامه طباطبایی همخوانی دارد؛ هر دو آن را ملاک رضایت الهی می‌دانند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۲، صص. ۴۶۸-۴۶۹).

۶. **تقوا:** فخر رازی در تفسیر آیه ۱۵ سورة آل عمران، تقوا را بستر پیدایش رضوان الهی می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۷، صص. ۱۶۴-۱۶۵). در این چارچوب، شفاعت برای مؤمنان معنایی روشن و امیدبخش پیدا می‌کند. هنگامی که ایمان و تقوا در فرد جمع شود، نقش پیامبر (ص) به‌عنوان واسطه الهی برای شفاعت معنا و تحقق می‌یابد.

با توجه به ملاک‌های رضایت الهی در اندیشه علامه طباطبائی و فخر رازی، در ادامه دیدگاه آنان درباره ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت به‌صورت تطبیقی مقایسه، تحلیل و ارزیابی می‌شود.

مقایسه دیدگاه‌های علامه طباطبائی و فخر رازی

دیدگاه‌های علامه طباطبائی و فخر رازی درباره ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت، ضمن داشتن هم‌گرایی نسبی، تفاوت‌های معناداری دارد که تحلیل آن‌ها فهم دقیق‌تر این ملاک را میسر می‌سازد.

وجوه اشتراک

(۱) هر دو متفکر، رضایت الهی از دین شفاعت‌شونده را ملاک اساسی رضایت الهی می‌دانند، هرچند در تبیین آن اختلاف دارند. علامه طباطبائی با استناد به آیه ۲۸ انبیاء و روایات معصومان (ع)، این رضایت را در اعتقادات بنیادین، به‌ویژه ایمان به توحید و معاد می‌بیند؛ در مقابل، فخر رازی نیز با تأکید بر توحید و اقرار به «لا إله إلا الله»، ایمان توحیدی را ملاک اصلی رضایت الهی در نظام شفاعت معرفی می‌کند.

(۲) هر دو اندیشمند، در کنار ایمان توحیدی، نقش عوامل مکملی چون عمل صالح، هجرت، جهاد، صدق و تقوا را می‌پذیرند، اما این عوامل را ذیل ایمان و تابع تحقق دین مرضی الهی ارزیابی می‌نمایند.

این هم‌سویی نشان می‌دهد که با وجود تفاوت در تبیین، هر دو رضایت از دین فرد را ملاک بنیادین رضایت الهی می‌دانند؛ با این حال، اختلافشان در تفسیر ملاک‌ها به تفاوت در مبانی نقلی و عقلی آنان بازمی‌گردد که در ادامه بررسی می‌شود.

وجوه اختلاف

(۱) شرایط رضایت الهی: فخر رازی رضایت الهی را صرفاً در ایمان توحیدی می‌بیند و شرطی به‌نام طهارت نفس را نمی‌پذیرد (رازی، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۲۵۷)؛ درحالی که علامه طباطبائی بر طهارت باطنی تأکید کرده و ایمان تنها را برای جلب رضایت الهی کافی نمی‌داند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۳۸۹).

(۲) چارچوب تحلیلی: علامه طباطبائی ملاک رضایت الهی را مبتنی بر استدلال عقلی، تفسیر قرآن به قرآن و روایات اهل بیت (ع) تبیین می‌کند؛ درحالی که فخر رازی بیشتر بر آیات قرآنی و روایات نبوی تکیه دارد و دیدگاهش به‌طور جدی از نقد دیدگاه معتزله در باب شفاعت و رضایت الهی تأثیر پذیرفته است.

(۳) تفسیر رضایت از دین: هرچند هر دو اندیشمند رضایت الهی از دین فرد را ملاک رضایت الهی و شرط شفاعت می‌دانند، اما در تبیین آن اختلاف دارند؛ علامه طباطبائی شفاعت را ویژه گناهکاران اصحاب یمین می‌داند که دین‌شان مورد رضایت الهی است، درحالی که فخر رازی هر مؤمن گناهکار را صرفاً با اعتقاد به توحید، مشمول رضایت الهی و شایسته شفاعت می‌شمارد.

در مجموع، این شباهت‌ها و تفاوت‌ها گستره و تنوع آرای علامه طباطبایی و فخر رازی در باب ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت را نشان می‌دهد؛ گستره‌ای که هم عمق مباحث کلامی را آشکار می‌سازد و هم ضرورت تحلیل روشمند برای تبیین علل اختلاف و فهم دقیق‌تر مبانی این دیدگاه‌ها را برجسته می‌کند.

تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی

برای تبیین علل اختلاف دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی درباره ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت و داوری میان آن‌ها، نخست باید آرای ایشان به صورت روشمند تحلیل و سپس ارزیابی علمی گردد. این رویکرد ضمن آشکار ساختن مبانی اختلاف، جایگاه هر دیدگاه را در منظومه کلامی و در نسبت با مبانی عقلی و نقلی ایشان دقیق‌تر ترسیم می‌کند. از نظر علامه، رضایت از دین اصلی‌ترین ملاک رضایت الهی است؛ بدین معنا که حتی گناهکار دارای ایمان توحیدی می‌تواند مشمول شفاعت شود. عوامل دیگری همچون عمل صالح، هجرت، جهاد، طهارت نفس، صداقت و تقوا نیز در تقویت این رضایت نقش دارند. وی در المیزان، افزون بر تحلیل آیات و استناد به روایات، برخی از این ملاک‌ها را با استدلال عقلی تبیین کرده است.

علامه طباطبایی در چارچوب روش تفسیری خاص خود، یعنی «تفسیر قرآن با قرآن»، با استناد به آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) و روایات اهل بیت (ع) به این نتیجه می‌رسد که ملاک رضایت الهی نه صرف رضایت از اعمال، بلکه پذیرش دین مورد رضایت خداوند است. به عبارت دیگر، شفاعت فقط شامل افرادی می‌شود که اگرچه در عمل مرتکب خطا شده‌اند، اما دینشان مورد تأیید الهی است و همین، ملاک رضایت الهی و ورود آنان در دایره شفاعت است.

با این حال، علامه طباطبایی در کنار ایمان، طهارت نفس را نیز از ملاک‌های اساسی رضایت الهی در شفاعت می‌داند. تحلیل او بر تقسیم نفوس به سعادتمند و شقاوتمند استوار است؛ تقسیمی که نه صرفاً بر افعال ظاهری، بلکه بر طهارت ذاتی و باطنی نفس مبتنی است.

در این چارچوب، برخی نفوس انسانی با آنکه از ذات سعید و باورهای صحیح برخوردارند، به سبب گناهان و نقایص رفتاری، در مقام فعل به هیئت‌هایی شقی متصف می‌شوند. اما چون این هیئات نفسانی با طهارت ذاتی و حقیقت وجودی ایشان ناسازگارند، حالاتی عرضی، قسری و غیرطبیعی تلقی شده، و بر پایه قاعده فلسفی «القسر لا یدوم»، استمرار نخواهند یافت. از این رو، چنین نفوسی به واسطه طهارت ذاتی خود، در یکی از مراتب هستی‌شناختی، اعم از دنیا، برزخ یا قیامت، قابلیت بازگشت به حقیقت اصیل وجودی خود را خواهند داشت. بر این اساس، طهارت نفس از دیدگاه علامه طباطبایی، به عنوان ملاک رضایت الهی، مبتنی است بر قابلیت ذاتی نفس برای بازگشت به فطرت پاک و انکشاف حقیقت وجودی انسان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱، صص. ۲۷۸-۲۷۹).

در نهایت می‌توان گفت: علامه طباطبایی به رابطه تساوی مصداقی میان «مَنِ ارْتَضَى» و «اصحاب یمین» قائل است؛ بدین معنا که رضایت الهی از دین «مَنِ ارْتَضَى» همان رضایت او از دین «اصحاب یمین» است و ملاک‌های این رضایت، در هر دو مورد، یکسان و مشترک‌اند.

از همین منظر، سوره مدثر با اشاره به گفت‌وگوی میان بهشتیان و دوزخیان، زمینه تبیین قرآنی این ملاک‌ها را فراهم می‌آورد. در این آیات، مجرمان به چهار ویژگی اشاره می‌کنند که علت سقوطشان به دوزخ بوده است: ترک عبادت (نماز)، بی‌توجهی به نیازمندان، غرق شدن در باطل، و انکار روز جزا. این موارد، در واقع تقابل روشنی با صفات اصحاب یمین به‌عنوان دارندگان دین مورد رضایت الهی ایجاد می‌کنند و عملاً مؤید دیدگاه علامه در مورد ملاک‌های رضایت الهی برای شفاعت‌اند.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که «اصحاب یمین» دارای چهار ویژگی اساسی شامل عبادت خالصانه و ویژه نسبت به خداوند (حق‌الله)، توجه عملی به نیازمندان (حق‌الناس)، پرهیز از غرق شدن در باطل، و ایمان به روز جزا است. به بیان دیگر، این چهار ویژگی را می‌توان ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت دانست (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، ص. ۱۵۳).

ازسوی دیگر، دیدگاه فخر رازی درباره ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت را می‌توان در سه محور کلی مورد تحلیل قرار داد:

نخست، جامعیت ملاک‌ها؛ وی با تلفیق مؤلفه‌های اعتقادی نظیر ایمان توحیدی، اخلاقی مانند صداقت و تقوا، و عملی همچون هجرت، جهاد و عمل صالح، منظومه‌ای چندبُعدی برای تبیین ملاک‌های رضایت الهی عرضه می‌دارد که بیانگر رویکردی معتدل و منسجم در فهم ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت است. دوم، روش تحلیلی-تفسیری؛ فخر رازی ضمن بهره‌گیری از تفسیر ترتیبی، رویکردی موضوع‌محور را نیز اتخاذ می‌کند و با ارجاع هم‌زمان به آیات قرآن، روایات نبوی و لایه‌های معنایی الفاظ، تسلط عمیق خود بر منابع دینی را نشان می‌دهد. هم‌سویی روش تفسیری او با علامه طباطبائی نیز، گواهی بر عقلانیت و انسجام ساختار تفسیری او به شمار می‌رود. سوم، چالش کلامی موجود در دیدگاه رازی؛ تأکید پررنگ او بر اقرار به توحید به‌عنوان شرط محوری برای رضایت الهی و شفاعت، در صورت اطلاق، ممکن است مرز میان مؤمن فاسق و صالح را مخدوش سازد. این پرسش همچنان باقی است که اگر صرف اقرار زبانی به «لا إله إلا الله» برای تحصیل رضایت الهی کافی باشد، آنگاه چه جایگاهی برای اعمال صالح و فضایل اخلاقی در ساختار شفاعت باقی خواهد ماند؟ در مجموع، دیدگاه فخر رازی نگاهی تحلیلی، جامع و توسعه‌پذیر ارائه می‌دهد، اما نسبت‌سنجی دقیق میان ایمان و عمل در چارچوب ملاک رضایت الهی، نیازمند تبیین کلامی عمیق‌تر و نظام‌مندتری است.

از دیدگاه فخر رازی، رضایت از دین مهم‌ترین ملاک رضایت الهی و شرط بنیادین تحقق شفاعت به شمار می‌رود. ایمان توحیدی در مرکز این منظومه قرار دارد و با ملاک‌هایی چون هجرت، جهاد، صداقت، تقوا و عمل صالح تقویت می‌شود. وی در تفسیر مفاتیح‌الغیب با رویکردی تحلیلی و موضوع‌محور، ملاک‌های رضایت الهی را با استناد به آیات قرآن و روایات نبوی تبیین می‌کند و از تفسیر محدود به یک آیه فراتر می‌رود. اهمیت روش‌شناسی او در نظام‌مند بودن و جامع‌نگری تحلیل‌های تفسیری‌اش قابل توجه است.

با این حال، گستره قرائت فخر رازی از شفاعت نسبت به مؤمنان فاسق، پرسش‌هایی جدی در حوزه کلام و تربیت دینی مطرح می‌سازد. اگر رضایت الهی صرفاً بر پایه تصدیق قلبی تعریف شود، ترسیم مرز میان رضایت و نارضایتی الهی چگونه ممکن خواهد بود؟ آیا می‌توان کسانی را که به‌طور مستمر از معیارهای اخلاقی و الزامات عملی دین فاصله گرفته‌اند، در دایره رضایت الهی دانست؟ در این چارچوب، تفاوت میان مؤمن صالح و فاسق مبهم می‌ماند.

افزون بر این، پیامدهای تربیتی چنین رویکردی نیز قابل تأمل است. تلقی موسّع از شفاعت، در صورتی که نسبت آن با عمل و اخلاق به‌روشنی تبیین نشود، می‌تواند به تساهل در دینداری و سستی در پایبندی به آموزه‌های عملی منجر شود. به عبارت دیگر، تبیین ملاک‌های رضایت الهی از دیدگاه فخر رازی، همچنان نیازمند بازنگری تحلیلی در نسبت میان ایمان، اخلاق و شفاعت است تا از یک‌سو، از افراط و تفریط در امید به شفاعت پرهیز شود و از سوی دیگر، انسجام معنوی آموزه‌های دینی حفظ گردد.

در مجموع، بررسی تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی نشان می‌دهد که دیدگاه علامه با تکیه بر مبانی عقلی و نقلی، از انسجام بیشتری برخوردار بوده و تصویری جامع‌تر از ملاک‌های رضایت الهی در شفاعت ارائه می‌کند.

با وجود مقایسه و تحلیل ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت از منظر علامه طباطبایی و فخر رازی، همچنان پرسش‌های اساسی در این زمینه قابل طرح است. در ادامه، تلاش می‌شود به مهم‌ترین این پرسش‌ها بر پایه داده‌های به‌دست‌آمده از تفاسیر المیزان و مفاتیح‌الغیب پاسخ داده شود.

رابطه ایمان با کفر، شرک و نفاق در نظام رضایت الهی چگونه تبیین می‌شود؟

بر اساس آموزه‌های دینی، مرز میان رضایت و عدم رضایت الهی، ایمان و اطاعت از خداوند - یعنی انجام واجبات و ترک محرمات - است؛ این اصل در قرآن و روایات اهل بیت (ع) بارها مورد تأکید قرار گرفته است. بر اساس تحلیل دیدگاه‌های علامه طباطبایی و فخر رازی در مورد ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت، ایمان محوری‌ترین ملاک رضایت خداوند در نظام شفاعت به شمار می‌آید، درحالی که کفر، شرک و نفاق به‌عنوان ملاک‌های عدم رضایت الهی مطرح می‌شوند. قرآن کریم در آیه ۷ سوره زمر، کفر را به‌معنای انکار و ردّ حقایق الهی بیرون از دایره رضایت الهی قرار می‌دهد و در مقابل، ایمان به‌معنای تصدیق قلبی نسبت به یگانگی خداوند، نبوت و معاد معرفی می‌شود. در همین چارچوب، شرک که عبارت است از شریک قرار دادن برای خدا در ذات، صفات یا افعال، به‌طور منطقی در تعارض کامل با ایمان قرار دارد و نفاق نیز که چیزی جز تظاهر به ایمان نیست، با حقیقت ایمان تعارض دارد. از این رو، رابطه ایمان با کفر، شرک و نفاق در قالب تضاد و تناقض منطقی قابل تبیین است؛ به گونه‌ای که تحقق هر یک به نفی دیگری می‌انجامد و تنها ایمان توحیدی، ملاک حقیقی رضایت الهی در نظام شفاعت قلمداد می‌شود.

آیا تبیین ملاک‌های رضایت الهی صرفاً از طریق نقل ممکن است یا عقل نیز در این مسیر نقش دارد؟
شناخت ملاک‌های رضایت الهی نه تنها از رهگذر نقل، بلکه از طریق عقل نیز امکان‌پذیر است و این دو منبع در کنار یکدیگر مکمل به شمار می‌آیند. عقل توانایی درک برخی ملاک‌های کلی رضایت خداوند را دارد؛ به این معنا که حکم می‌کند انسانی که به مقام ایمان دست یافته است، شایسته رضایت الهی است، زیرا چنین رضایتی نشان‌دهنده ثواب و پاداش ایمان است. در عین حال، نقل با ارائه جزئیات و مصادیق، این شناخت را تکمیل می‌کند. قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) ملاک‌هایی همچون عمل صالح، تقوا، صداقت، هجرت و جهاد را به عنوان معیارهای عینی رضایت الهی معرفی کرده‌اند. بدین ترتیب، عقل و نقل در کنار یکدیگر، همچون دو بال، انسان را در مسیر دستیابی به درک جامع ملاک‌های رضایت الهی هدایت می‌کنند.

آیا رضایت الهی همواره بر اساس استحقاق بندگان است یا می‌تواند از باب تفضل الهی نیز باشد؟
رضایت الهی در نظام شفاعت از منظر علامه طباطبائی و فخر رازی در دو سطح قابل تحلیل است:
الف: سطح استحقاقی، بر اساس عقل و نصوص دینی، رضایت خداوند را در نسبت با ایمان و عمل صالح بندگان تبیین می‌کند. آیات دارای عبارت «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (مائده: ۱۱۹؛ توبه: ۱۰۰؛ بینه: ۸؛ مجادله: ۲۲) صداقت، ایمان، جهاد در راه خدا و پرهیز از دوستی با دشمنان خدا را به عنوان ملاک رضایت الهی معرفی می‌نمایند.

ب: سطح تفضلی، آن سطح است که هیچ انسانی صرفاً به واسطه اعمال خویش مستحق رضایت قطعی الهی نیست، زیرا تحقق عمل صالح و پذیرش آن متکی بر فضل و رحمت الهی است.
از این رو، رضایت الهی نه صرفاً بر استحقاق بندگان متکی است و نه صرفاً ناشی از تفضل الهی، بلکه محصول تعامل این دو سطح است. به عبارت دیگر، استحقاق شرط لازم برای رضایت الهی است، اما تحقق رضایت الهی مستلزم تفضل الهی می‌باشد.

محبت و ولایت اهل بیت (ع) چه ارتباطی با رضایت الهی دارد؟
محبت و ولایت اهل بیت (ع) ارتباط مستقیمی با رضایت الهی دارد و از منظر کلام شیعی، مسیر تحقق آن محسوب می‌شود. بر اساس آموزه‌های قرآن و روایات، اطاعت از اهل بیت (ع) و پذیرش ولایت آنان در امتداد اطاعت از خداوند و پیامبر (ص) قرار دارد؛ چنان‌که خداوند می‌فرماید: «أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء: ۵۹) و در دیدگاه علامه، «اولی الامر» به امامان معصوم (ع) اطلاق می‌شود که اطاعت از آنان واجب شمرده شده است. اهل بیت (ع)، به دلیل برخورداری از عصمت و کمالات الهی، کامل‌ترین الگو برای انسان‌ها هستند. محبت به اهل بیت (ع) انسان را به سمت تبعیت از این الگوهای کامل هدایت می‌کند و زمینه تحقق اعتقاد، اخلاق و رفتاری را فراهم می‌آورد که مورد رضایت خداوند است. علامه طباطبائی محبت و ولایت آنان را جزء جدایی‌ناپذیر اطاعت از خداوند می‌داند و آن را ادامه ولایت الهی معرفی می‌کند، درحالی‌که فخر رازی محبت و احترام به اهل بیت (ع) را وسیله‌ای برای تقرب به خداوند می‌شمارد، هرچند بدون تأکید بر ولایت تکوینی و تشریعی.

رابطه «لَمَنْ اِزْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) با آیاتی نظیر «إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» (انعام: ۱۲۸) در باب رضایت الهی چیست؟ رابطه میان «لَمَنْ اِزْتَضَى» (انبیاء: ۲۸) و آیاتی نظیر «إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» (انعام: ۱۲۸) در باب رضایت الهی، رابطه‌ای تکمیلی است. عبارت «إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» بر قدرت و مشیت مطلق خداوند تأکید دارد. بر اساس این عبارت در سوره انعام، قدرت خداوند بر نجات دادن پیروان شیطان‌ها همچنان باقی است، هرچند به دلیل حکمت و مشیت خود آنان را نجات نمی‌دهد. در مقابل، عبارت «لَمَنْ اِزْتَضَى» شرط تحقق شفاعت را بیان کرده و روشن می‌سازد که تنها کسانی شفاعت می‌شوند که مورد رضایت و خشنودی خداوند قرار گیرند. این دو مفهوم در کنار هم نظامی منسجم را ترسیم می‌کنند: نخست، اصل حاکمیت مطلق خداوند بر همه امور «إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» و دوم، ملاک تحقق شفاعت که همان رضایت الهی است «لَمَنْ اِزْتَضَى». بر این اساس، شفاعت نه امری تصادفی یا بی‌قاعده، بلکه لطفی الهی است که بر پایه عدالت، حکمت و رضایت خداوند به برخی بندگان خاص اعطا می‌شود و در نهایت، رضایت الهی ملاک قطعی و تغییرناپذیر در بهره‌مندی از شفاعت خواهد بود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی به تحلیل و ارزیابی ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی و فخر رازی پرداخته است. مقایسه دو دیدگاه نشان داد که هرچند هر دو اندیشمند در اصل ضرورت رضایت الهی به عنوان شرط تحقق شفاعت هم‌عقیده‌اند، اما در تبیین ملاک‌های این رضایت، تفاوت‌های اساسی و معناداری میان آن‌ها وجود دارد.

بر اساس یافته‌ها، هر دو اندیشمند با استناد به آیه ۲۸ سوره انبیاء، رضایت از دین فرد را اصلی‌ترین ملاک رضایت الهی در نظام شفاعت معرفی کرده‌اند. از نظر علامه طباطبایی، این رضایت ناظر به باورهای بنیادین دینی، به‌ویژه ایمان به توحید و معاد است؛ درحالی‌که فخر رازی با تأکید بر محوریت توحید و اقرار به لا اله الا الله، ایمان توحیدی را ملاک اصلی رضایت الهی در نظام شفاعت می‌داند. افزون بر این، هر دو اندیشمند نقش عناصر مکملی همچون ایمان، عمل صالح، هجرت و جهاد، صداقت و تقوا را در نیل به رضایت الهی برجسته کرده‌اند. با این حال، اختلافات بنیادین نیز مشاهده می‌شود. علامه طباطبایی طهارت نفس را شرطی اساسی برای رضایت الهی دانسته و بر مبنای مبانی فلسفی خود، گناه را حالتی عارضی بر ذات پاک انسان معرفی می‌کند. در مقابل، فخر رازی صرف ایمان به توحید را برای ورود به دایره شفاعت کافی دانسته است. از منظر روش‌شناختی نیز، علامه طباطبایی با بهره‌گیری از روش تفسیر قرآن به قرآن، استدلال‌های عقلی و روایات اهل بیت (ع) به منظومه‌ای جامع و هماهنگ دست یافته است؛ درحالی‌که فخر رازی بیشتر بر منابع نقلی و روایات نبوی تکیه دارد و دیدگاه او تحت تأثیر مباحث کلامی وی با معتزله شکل گرفته است.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که دیدگاه علامه طباطبایی با اتکا بر مبانی عقلی و نقلی، انسجام بیشتری دارد و تصویری جامع‌تر از ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت ارائه می‌کند. وی ضمن اذعان به نقش تفضّل الهی، به اختیار انسان توجه ویژه‌ای داشته و با تأکید بر طهارت نفس، مرز میان مؤمن حقیقی و مؤمن فاسق را به روشنی ترسیم می‌نماید. این رویکرد نه تنها از تساهل در دینداری می‌کاهد، بلکه پیامدهای تربیتی

مثبتی نیز به همراه دارد. با این وجود، فخر رازی نیز با رویکرد امیدمحور خود سهم مهمی در تبیین این مسئله ایفا کرده است، و در مجموع، هر دو اندیشمند اسلامی، بستری غنی برای توسعه پژوهش‌های کلامی آینده فراهم آورده‌اند.

در پایان مقاله، به پنج پرسش اساسی درباره ملاک‌های رضایت الهی پاسخ داده شد، و نتایج آن زمینه‌ای تازه برای مطالعات آتی فراهم ساخت. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، دیدگاه‌های مکاتب مختلف کلامی همچون معتزله، اشاعره و شیعه درباره تبیین ملاک‌های رضایت الهی در نظام شفاعت به‌طور تطبیقی بررسی گردد. چنین مطالعاتی می‌تواند مسیر شناخت بهتر شرایط دستیابی به رضایت الهی و شایستگی بهره‌مندی از شفاعت را روشن‌تر کرده و افق‌های نوینی برای تعامل و گفت‌وگوهای میان‌مذهبی بگشاید.

منابع

قرآن کریم.

- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷). *جمهرة اللغة*. بيروت: دار العلم للملايين.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴). *معجم مقاييس اللغة*. قم: مكتب الإعلام الإسلامی.
- ابن معروف، محمد بن عبد الخالق. (بی تا). *فرهنگ كنز اللغات* (ترجمه رضا علوی نصر). تهران: مكتبة المرتضوية.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴). *لسان العرب*. بيروت: دار صادر.
- انصار محمدی، سید جلیل. (۱۳۹۵). تبیین مقام رضا در قرآن کریم. حسنا، ۸ (۲۹ و ۳۰)، ۱۶۶-۱۹۱.
- ایجی، عضد الدین. (۱۳۲۵ق). شرح المواقف (به همراه تعلیقه میر سید شریف جرجانی). قم: الشریف الرضی.
- بستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی* (ترجمه رضا مهیار). تهران: اسلامی.
- حسینی، یونس. (۱۳۹۸). تحلیل معناشناختی «رضوان» در قرآن کریم. معرفت، (۲۶۵)، ۴۵-۵۵.
- حسن زاده، مهدی؛ شاملی، نصرالله و حسینی شاهرودی، سید مرتضی. (۱۳۹۷). لایه های معنایی «شفاعت» در قرآن. تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س)، ۱۵ (۲)، ۶۷-۹۷.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵). *تفسیر نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۹۰). *لغت نامه*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- رازی، محمد بن عمر. (۱۳۹۶). شرح أسماء الله الحسنى. مصر: مكتبة الكليات الأزهرية.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار الشامیة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن (ترجمه غلامرضا خسروی حسینی). تهران: مرتضوی.
- سرشار، مژگان. (۱۳۹۴). «رضا (در قرآن و حدیث)». در *دانشنامه جهان اسلام* (ج ۲۰). تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- شمخی، مینا و فیاضی، طیبه. (۱۳۹۸). بازیژه‌ی شفاعت از دیدگاه قرآن. پژوهش و مطالعات اسلامی، ۱۱ (۳)، ۹۷-۱۱۲.
- شیروانی شیرازی، علی؛ حیدری، فاطمه و رمضان، محدثه. (۱۳۹۸). معناشناسی مفهوم رضا در قرآن و روایات و استخراج دلالت‌های تربیتی آن. رهیافت فرهنگ دینی، (۷)، ۷-۳۲.
- شیبانی، اسحاق بن مرار. (۱۳۹۴). *كتاب الجیم*. قاهره: الهيئة العامة لشئون المطابع الأميرية.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). *الاعتقادات*. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳). *عیون اخبار الرضا* (ع). مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا (ع).
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۷). *الأمالی*. قم: مؤسسه بعثت.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۳۰ق). *التوحید* (تحقیق سید هاشم حسینی طهرانی). قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). *مجمع البحرين*. تهران: مرتضوی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۳۷۸). *عقاید اسلام در قرآن کریم* (ترجمه محمدجواد کرمی). تهران: مجمع علمی اسلامی.
- قاضی عبد الجبار بن احمد. (۱۴۲۲ق). شرح الأصول الخمسة (تحقیق قوام الدین مانکدیم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۵). *تفسیر احسن الحديث*. تهران: بنیاد بعثت.

طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۸۸). انسان از آغاز تا انجام. قم: بوستان کتاب.

طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۸۸). رسائل توحیدی. قم: بوستان کتاب.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد. (بی تا). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الكتب.

ماتریدی، ابومنصور محمد. (۱۴۲۶). تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی). بیروت: دار الكتب العلمية.

علم الهدی، سید مرتضی. (۱۴۰۵ق). رسائل الشریف المرتضی. قم: دار القرآن الکریم.

مصطفوی، حسن. (بی تا). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دار الكتب العلمية.

مکرموت، مارتین. (۱۳۷۲). اندیشه‌های کلامی شیخ مفید (ترجمه احمد آرام). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نووی، ابوزکریا یحیی بن شرف. (۱۳۹۲ق). المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

References

- The Noble Qur'ān. (al-Qur'ān al-Karīm)*
- Ibn Durayd, Muḥammad b. Ḥasan. (1987 CE). *Jamharat al-Lughah [The Compendium of Language]*. Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn.
- Ibn Fāris, Aḥmad. (1983/1984 [1404 AH]). *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah [Dictionary of Analogical Measures of Language]*. Qom: Maktab al-I‘lām al-Islāmī.
- Ibn Ma‘rūf, Muḥammad b. ‘Abd al-Khāliq. (n.d. [bī-tā]). *Farhang-i Kunz al-Lughāt [The Treasure of Languages]*. Translated by Riḍā ‘Alawī Naṣr. Tehran: Maktabat al-Murtaḍawīyah.
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (1993/1994 [1414 AH]). *Lisān al-‘Arab [The Tongue of the Arabs]*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Anṣār Muḥammadi, Sayyid Jalīl. (2016 [1395 SH]). “Tabyīn-i Maqām-i Riḍā dar Qur’ān-i Karīm” [Elucidation of the Station of Divine Pleasure in the Noble Qur’ān]. *Ḥusnā*, 8(29 & 30), pp. 166–191.
- Ījī, ‘Aḍud al-Dīn. (1907/1908 [1325 AH]). *Sharḥ al-Mawāqif [Commentary on the Stations]*, with glosses by Mīr Sayyid Sharīf Jurjānī. Qom: al-Sharīf al-Raḍī.
- Bustānī, Fu‘ād Afrām. (1996 [1375 SH]). *Farhang-i Abjadī [Alphabetical Dictionary]*. Translated by Riḍā Mahyār. Tehran: Islāmī.
- Ḥasanī, Yūnus. (2019 [1398 SH]). “Taḥlīl-i Ma‘nāshinākhtī-yi ‘Riḍwān’ dar Qur’ān-i Karīm” [A Semantic Analysis of ‘Riḍwān’ in the Noble Qur’ān]. *Ma‘rifat [Knowledge]*, No. 265, pp. 45–55.
- Ḥasan’zādiḥ, Mahdī; Shāmlī, Naṣr Allāh; and Ḥusaynī Shāhrūdī, Sayyid Murtaḍā. (2018 [1397 SH]). “Lāyih-hā-yi Ma‘nā’ī-yi ‘Shafā’ah’ dar Qur’ān” [The Semantic Layers of ‘Intercession’ in the Qur’ān]. *Taḥqīqāt-i ‘Ulūm-i Qur’ān wa Ḥadīth [Qur’ānic and Ḥadīth Sciences Research]*, 15(2), pp. 67–97.
- Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī b. Jum‘ah. (1994/1995 [1415 AH]). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn [The Exegesis of the Light of the Two Weighty Things]*. Qom: Ismā‘īlīyān.
- Dihkhudā, ‘Alī Akbar. (2011 [1390 SH]). *Lughatnāmah [Dictionary]*. Tehran: Mu‘assasah-yi Intishārāt wa Chāp-i Dānishgāh-i Tehran.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. ‘Umar. (1999/2000 [1420 AH]). *Maḥfūẓ al-Ghayb [Keys to the Unseen]*. Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī.

- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. ‘Umar. (2017 [1396 SH]). *Sharḥ Asmā’ Allāh al-Ḥusnā [Commentary on the Most Beautiful Names of God]*. Egypt: Maktabat al-Kullīyāt al-Azhārīyah.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1991/1992 [1412 AH]). *Mufradāt Alfāz al-Qur’ān [Glossary of Qur’ānic Terms]*. Beirut: Dār al-Shāmīyah.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1995 [1374 SH]). *Tarjumah wa Taḥqīq-i Mufradāt-i Alfāz-i Qur’ān [Translation and Research of the Glossary of Qur’ānic Terms]*. Translated by Ghulām Riḍā Khusrawī Ḥusaynī. Tehran: Murtaḍawī.
- Sarshār, Muzhān. (2015 [1394 SH]). “Riḍā (dar Qur’ān wa Ḥadīth)” [Divine Pleasure (in the Qur’ān and Ḥadīth)]. In *Dānishnāmah-yi Jahān-i Islām [Encyclopedia of the Islamic World]*, Vol. 20. Tehran: Bunyād-i Dā’irat al-Ma’ārif-i Islāmī.
- Shamkhī, Mīnā, and Fāyīzī, Tayyibah. (2019 [1398 SH]). “Bāzpaḥūhī-yi Shafā’ah az Dīdgāh-i Qur’ān” [A Re-examination of Intercession from the Qur’ānic Perspective]. *Pazhūhish wa Muṭālī’āt-i Islāmī [Islamic Research and Studies]*, 1(3), pp. 97–112.
- Shīrwānī Shīrī, ‘Alī; Ḥaydarī, Fāṭimah; and Rāmāzānī, Muḥaddithah. (2019 [1398 SH]). “Ma’nāshināsī-yi Maḥmūd-i Riḍā dar Qur’ān wa Riwāyāt wa Istikhraj-i Dalālat-hā-yi Tarbiyātī-yi Ān” [Semantics of the Concept of Divine Pleasure in the Qur’ān and Traditions and the Extraction of Its Educational Implications]. *Rahyāft-i Farhang-i Dīnī [Approach to Religious Culture]*, No. 7, pp. 7–32.
- Shaybānī, Ishāq b. Mirār. (2015 [1394 SH]). *Kitāb al-Jīm [The Book of Jīm]*. Cairo: al-Hay’ah al-‘Āmmah li-Shu’ūn al-Maṭābi’ al-Amūriyah.
- Ṣadūq, Muḥammad b. ‘Alī [al-Shaykh al-Ṣadūq]. (1993/1994 [1414 AH]). *al-I’tiqādāt [The Doctrines]*. Qom: al-Mu’tamar al-‘Ālamī lil-Shaykh al-Mufīd.
- Ṣadūq, Muḥammad b. ‘Alī [al-Shaykh al-Ṣadūq]. (1992/1993 [1413 AH]). *Uyūn Akhbār al-Riḍā (‘alayhi al-salām) [The Sources of the Traditions of al-Riḍā]*. Mashhad: al-Mu’tamar al-‘Ālamī lil-Imām al-Riḍā (‘alayhi al-salām).
- Ṣadūq, Muḥammad b. ‘Alī [al-Shaykh al-Ṣadūq]. (1996/1997 [1417 AH]). *al-Amālī [The Dictations]*. Qom: Mu’assasat al-Bi’tḥah.
- Ṣadūq, Muḥammad b. ‘Alī [al-Shaykh al-Ṣadūq]. (2008/2009 [1430 AH]). *al-Tawḥīd [The Doctrine of Divine Unity]*. Edited by Sayyid Ḥāshim Ḥusaynī Ṭīhrānī. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn b. Muḥammad. (1996 [1375 SH]). *Majma’ al-Baḥrayn [The Confluence of the Two Seas]*. Tehran: Murtaḍawī.
- ‘Askarī, Sayyid Murtaḍā. (1999 [1378 SH]). *‘Aqāyid-i Islām dar Qur’ān-i Karīm [Islamic Beliefs in the Noble Qur’ān]*. Translated by Muḥammad Jawād Karamī. Tehran: Majma’-i ‘Ilmī-yi Islāmī.
- Qāḍī ‘Abd al-Jabbār b. Aḥmad. (2001/2002 [1422 AH]). *Sharḥ al-Uṣūl al-Khamsah [Commentary on the Five Principles]*. Edited by Qiwām al-Dīn Mānkadīm. Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Qurashī, ‘Alī Akbar. (1992 [1371 SH]). *Qāmūs-i Qur’ān [Qur’ānic Lexicon]*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Qurashī, ‘Alī Akbar. (1996 [1375 SH]). *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth [The Best of Traditions Exegesis]*. Tehran: Bunyād-i Bi’tḥah.
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1995 [1374 SH]). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān [The Balance in the Exegesis of the Qur’ān]*. Translated by Sayyid Muḥammad Bāqir Mūsawī Hamadānī. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (2009 [1388 SH]). *Insān az Āghāz tā Anjām* [Human Being from Beginning to End]. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (2009 [1388 SH]). *Rasā'il-i Tawḥīdī* [Treatises on Divine Unity]. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan. (1994/1995 [1415 AH]). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Gathering of Elucidation in the Exegesis of the Qur'ān]. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt.
- Ṣāhib b. 'Abbād, Ismā'il b. 'Abbād. (n.d. [bī-tā]). *al-Muḥīṭ fī al-Lughah* [The Comprehensive in Language]. Beirut: 'Ālam al-Kutub.
- Māturīdī, Abū Maṣṣūr Muḥammad. (2005/2006 [1426 AH]). *Ta'wīlāt Ahl al-Sunnah (Tafsīr al-Māturīdī)* [The Interpretations of the Ahl al-Sunnah (al-Māturīdī's Exegesis)]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.
- 'Ilm al-Hudā, Sayyid Murtaḍā [Sharīf al-Murtaḍā]. (1984/1985 [1405 AH]). *Rasā'il al-Sharīf al-Murtaḍā* [The Epistles of al-Sharīf al-Murtaḍā]. Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm.
- Muṣṭafawī, Ḥasan. (n.d. [bī-tā]). *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm* [The Investigation into the Words of the Noble Qur'ān]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.
- McDermott, Martin. (1993 [1372 SH]). *Andīshih-hā-yi Kalāmī-yi Shaykh Muḥīd* [The Theological Thoughts of Shaykh al-Muḥīd]. Translated by Aḥmad Ārām. Tehran: Intishārāt-i Dānīshgāh-i Tehrān.
- Nawawī, Abū Zakarīyā Yaḥyā b. Sharaf. (1971/1972 [1392 AH]). *al-Minhāj Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim b. al-Ḥajjāj* [The Method: Commentary on Ṣaḥīḥ Muslim b. al-Ḥajjāj]. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī.